

כלכלה מדינית

מיכאל שלו

איי-שוויון כלכלי הוא תוצר של שני גורמים – הפעילות הכלכלית בשוק והמעורבות הכלכלית של המדינה. במישור השוק נעשות עסקאות רבות ושונות, ושחקנים כלכליים – עובדים, מנהלים, בנקאים וכד' – מנהלים מאבקים ותחרות (על שכר, על מחיר, על רווחיות וכיו"ב). ספרי הלימוד בכלכלה גורסים כי הפעילות בשוק מוסתת באמצעות היחס בין היצע וביקוש. תפיסה ליבראלית זאת של הכלכלה, שאחד ממעצביה הקלסיים הוא אדם סמית (בספרו 'עושר העמים', 1776), מתייחסת אל השוק הכלכלי ואל ההיצע והביקוש כאל גורמים נתונים ואינה מסבירה את התהוותם וטיבם, המשתנים היסטורית. את זאת עושה גישת הכלכלה המדינית, אשר אחד ממעצביה הקלסיים הוא קארל מרקס (בספרו 'הקפיטל', 1867). מרקס הדגיש את הקונפליקטים המעמדיים בין הון לעבודה וראה את המדינה (מוסדות השלטון) ככלי המשרת את האינטרסים של בעלי ההון, זאת עד שהעובדים יצליחו להשתלט עליה באמצעות מהפכה. חוקרים אחרים, כמו מקס ובר, הפנו את תשומת הלב לאפשרות שהמדינה תתפקד כגורם עצמאי. מאוחר יותר, בעקבות התהוותן של מפלגות פועלים במערב אירופה, עלתה גם האפשרות שהמדינה עשויה לשקף שקלול של אינטרסים מעמדיים או של "קואליציות" בין מעמדות (הגישה הקורפורטיסטית, שתיארה מעין "עסקאות חבילה" בין הון, עבודה ומדינה). לבסוף, התווסף גם הממד הבין-לאומי, שכן ברור כי אף משק כלכלי איננו פועל במסגרת סגורה של מדינת-לאום אחת ובמנותק מההתרחשויות החיצוניות (גישת המערכת-העולמית של עמנואל ולרשטיין).

גישת הכלכלה המדינית מעגנת, אם כן את הפעילות הכלכלית בהקשרה המדיני, והיא עוסקת במאפיינים הסוציו-היסטוריים של ההון, העבודה, המדינה, והמערכת הבין-לאומית (הגלובלית). הגישה מתמודדת עם השאלות האלה:

העבודה – מהי רמת ההתארגנות שלה וחוזקם של ארגוני העובדים? כאשר העובדים מאורגנים באיגודים מקצועיים חזקים ומקיפים, וכאשר יש להם השפעה פוליטית על המדיניות הממשלתית, אזי האבטלה נוטה להיות נמוכה, עובדה שיש לה השפעה חיובית על רמת השכר והתנאים הנלווים.

ההון – מהו מבנה הבעלויות ומידת הריכוזיות? במקרה שהבעלות על אמצעי הייצור והמימון מרוכזת בידיים מעטות והבנקאות והמגזר העסקי כולו נשלטים על-ידי מונופולים,

אזי צרכנים, עובדים וממשלות מוצאים את עצמם תלויים בבעלי ההון ונאלצים לרצות אותם.

המדינה – מנקודת המבט של הכלכלה המדינית, "המדינה" היא מוסד שמורכב בעיקר מהממשלה, בית המחוקקים, המשרדים הכלכליים והחברתיים והבנק המרכזי. השאלה המרכזית היא מהי עצמאותה ועצמתה של המדינה ביחס להון ולעבודה. מדינות חלשות עלולות בפועל להיות נשלטות על-ידי מגזרים חזקים של הון, עבודה או שניהם יחדיו. היכולת של המדינה לנווט את המשק משופרת אם היא מסוגלת לגייס משאבים ממקורות משלה, מעבר למה שהיא מצליחה להפקיע מההון ומהעבודה.

תנאים בין-לאומיים – התנאים הבין-לאומיים משפיעים על כל אחד מהשחקנים וגם על הקשרים ביניהם. בימינו, הרבה מאוד עסקאות כלכליות חוצות גבולות של מדינות, ואחת התוצאות היא שעובדים במדינות מפותחות יותר מוצאים את עצמם בתחרות עם "פועלים זולים" במדינות עניות יותר. יתרון לבעלי ההון הוא יכולתם לנייד את הונם מחוץ לגבולות המדינה בחיפוש אחר רווחים גבוהים יותר. במצב שבו למדינה השפעה מעטה על המערכת הבין-לאומית, פוחתת יכולתה לווסת את המשק הלאומי. יחד עם זאת, במצבים מסוימים המדינה עשויה לנצל את הזירה הבין-לאומית כדי לשפר את עצמאותה ביחס להון ולעבודה המקומיים, זאת באמצעות השגת רווחים אימפריאליים, יצירת בריתות עם מדינות חזקות ועשירות יותר, או הפעלת לחצים על האזרחים להכפיף את ענייניהם הפרטיים לשיקולי ביטחון לאומי.

גישת הכלכלה-המדינית מתייחסת, אם כן, אל המשק הכלכלי כאל זירה שבה מופעל כוח ומבקשת לברר ולהסביר את יחסי הכוח בין הון, עבודה ומדינה, וכן בין מעמדות ומדינות בזירה הבין-לאומית, ולעקוב אחרי השלכותיהם. בשונה מהגישה הליבראלית, הדנה בפרטים ובפירמות, פרספקטיבה זו בוחנת את הפעילות הכלכלית של ישויות קולקטיביות או מאורגנות, אך בניגוד לגישה מרקסיסטית אורתודוקסית, אין היא מניחה מראש את התוצאות, אלא בוחנת את התנהגות הגורמים השונים במסגרת בנסיבות המשתנות, בהתאם לאינטרסים ולעצמות העומדים לרשותם. תופעת אי-השוויון מאופיינת לפיכך, גם במסגרת הכוללת של "קפיטליזם", בשונות היסטורית רבה, הן מבחינת חלוקת העושר והשליטה בין מעמדות הן מבחינת חלוקתם בין מדינות.

פרק זה מציע ניתוח קצר של הכלכלה-המדינית של ישראל לתקופותיה. מוצעת בו הבחנה בין ארבעה טיפוסים של "משטר כלכלי-מדיני" שאפיינו ארבע תקופות שונות בהיסטוריה הישראלית: המשטר ההתנחלותי-לאומי הטרומ-מדינתי; המשטר של "מדינת פיתוח" (Developmental State) שהחל ב-1948; המשטר של "משק מלחמתי"

שהקיף שלוש מלחמות (1967; 1973; 1982); ומשטר הליבראליזציה, שהחל ב־1985 ומאז הוא ממשיך ומתפתח.

המשטר ההתנחלותי לאומי – מקורותיה ההיסטוריים של החברה הישראלית כחברת מתיישבים קולוניאלית והסכסוך המתמשך בין המתיישבים (היהודים) וה"ילידים" (הפלסטינים) על טריטוריה ודמוגרפיה השפיעו על כל היבטי החברה הישראלית כולל התפתחות כלכלית ועיצוב תפקידי המדינה (Kimmerling, 1983; Shafir, 1989). בתקופת ה"יישוב" (עד 1948), למרות שמרבית ההון היה פרטי והגיע לארץ ישראל בדמות חסכוניות ונכסים אחרים של עולים חדשים, ההסתדרות הציונית העולמית ו"מוסדות לאומיים" אחרים מילאו תפקיד מכריע בהנחת היסודות של המדינה העתידית. ההון הפרטי כוון בעיקר למימון בניית בתים או הקמת עסקים קטנים. עד למנוסת היהודים מגרמניה הנאצית בשנות השלושים, מעט מאוד בעלי הון משמעותיים מצאו את דרכם לכאן. פלסטין/ארץ־ישראל, עם השוק המקומי המוגבל וחוסר המשאבים הטבעיים, לא יכלה להציע להם הרבה ואי־הוודאות לגבי העתיד הפוליטי והצל הארוך של הסכסוך היהודי־ערבי סיכנו כל השקעה אפשרית.

"ההון הלאומי" היה חיוני לרווחה הקולקטיבית של היהודים, שכן הללו לא יכלו להפעיל יכולות כפייתיות של מדינה ריבונית לשיפור מעמדם הטריטוריאלי והדמוגרפי יחסית לתושבים הערבים. תרומות מחו"ל הושקעו בבניית יישובים שיגדירו גבולות עתידיים ובאמצעים אחרים של הקמת תשתית של משק אוטרכי בעל יכולת לקלוט מהגרים, שרבים מהם היו חסרי־אמצעים. המטלות הללו אומצו במשותף על־ידי התנועה הציונית ותנועת העבודה. החל משנות העשרים של המאה העשרים הוקמו באמצעות המסגרת המקיפה של הסתדרות העובדים קיבוצים, לשכות עבודה, קואופרטיבים לייצור ולשיווק, ומערך מרשים של שירותים לחברים (קופת־חולים, מטבחי פועלים, שיכון פועלים וכו'). כפי שטענו שפיר (Shafir, 1989) ושלו (Shalev, 1992), הפעולות הללו נגזרו מהצורך של הציונות המאורגנת במתנחלים, מחד גיסא, ומהקושי של הפועלים היהודים להתחרות בהצלחה עם עמיתיהם הערבים, מאידך גיסא. הפרות הפוליטיים של שיתוף פעולה זה, שהמשיכו לצמוח במשך שנים רבות אחרי קום המדינה, כללו את ההגמוניה של תנועת העבודה והקבלה הרחבה של עקרונותיה המרכזיים – בדלנות יהודית וקולקטיביזם כלכלי – כאבני־יסוד הכרחיים של המפעל הציוני. השכבה הדקה של בעלי הון משמעותיים והמעמדות הרחבים של בורגנות זעירה ופקידות, הפנימו גם הם את העקרונות הפוליטיים הללו ואף הצליחו לקדם את עניינם שלהם תוך קבלה וגם שינוי של השיח הפוליטי הרווח (פרנקל, הרצוג ושנהב, 1996).

המשטר של "מדינת פיתוח" – כינון המדינה ב־1948 מסמל את ראשיתו של משטר כלכלי־מדיני חדש. בעיות כלכליות חמורות עמדו על הפרק. הבעיות הללו מיוחסות לעתים קרובות למחיר הגבוה של ביטחון וקליטת עלייה, אך למעשה היו להן מקורות עמוקים יותר. רק במהלך מלחמת העולם השנייה חווה "המשק היהודי" תהליך משמעותי של תיעוש. המקור העיקרי לצמיחה כלכלית היה עד אז הגירה, והיישוב עבר מחזורים קיצוניים של שפע ושפל. הדפוס הקלסי של התפתחות הקפיטליזם, שלפיו בעלי ההון מממנים את ההשקעות ומפתחים את המשק על־ידי ניצול הפועלים והובלת חידושים טכנולוגיים, לא יכול היה להתממש בתנאים של היישוב או של מדינת ישראל הצעירה. את התפקיד שמילאו עד כה בפיתוח כלכלי המוסדות הלאומיים והקולקטיבים תתחיל למלא מאז 1948 המדינה. זו הצליחה בכריתת בריתות פוליטיות מעבר לגבולות ישראל, בריתות שסיפקו לה את האמצעים הכספיים לנתב את הפיתוח הכלכלי. החשוב ביותר היה הסכם השילומים עם גרמניה־המערבית, שהניב כמות אדירה של חומרי גלם ומכונות שהוכוונו על־ידי השלטון למפעלי תעשייה. ההון המיובא חולק בין שלושה מגזרים – הסתדרותי, ציבורי ופרטי. בו בזמן, גלי העלייה שהגיעו בעידוד המדינה הביאו עימם צרכנים ופועלים בהמוניהם, ורבים מהמהגרים, בייחוד המזרחיים, נאלצו להפוך לפועלי תעשייה ובנייה בשכר נמוך (סבירסקי וברנשטיין, 1993).

בשלהי שנות החמישים, השילוב של הון, עובדים וצרכנים, הצליח לחולל צמיחה כלכלית מהירה וירידה חדה באבטלה. ואולם חרף הרטוריקה הסוציאליסטית, הקולקטיביזם בא לידי ביטוי יותר בפרק של "מדינת פיתוח" מאשר בפרק של "מדינת רווחה". לא ננקטו שום צעדים לכיוון של הלאמת מפעלים פרטיים, ולמעשה המדינה השתמשה ביכולותיה לטיפול יזמים פרטיים, ולא רק לפיתוח המפעלים ההסתדרותיים והממלכתיים. במישור הרווחה, בשני העשורים הראשונים הביטוח הלאומי פעל במתכונת צנועה למדי, ובמקום שהאזרחים ייהנו מזכויות חברתיות אוניברסליות לפי עקרונות סוציאלי־דמוקרטיים, התנהל למעשה ריבוי של מערכות רווחה נבדלות שהופנו לאוכלוסיות שונות (עובדים מאורגנים, עולים חדשים וערבים) וסיפקו להן רמות שונות של תמיכה והגנה. אותם השסעים נבקעו עמוקות גם בשוק העבודה, שבו הערבים נמצאו בתחתית ההיררכיה, ומולם בקצה השני נמצאו האשכנזים הוותיקים, שרבים מהם הפכו בינתיים לעובדי מדינה (רוזנפלד וקרמי, 1979), ובתווך ניצבו המזרחים.

המשטר של משק מלחמתי – בשנות השישים נשחק כוחה של השיטה הכלכלית־מדינית שכוונה ב־1948. זרם ההעברות החד־צדדיות הזרות לשלטון הצטמצם, אך בעלי ההון התרגלו להגנה ולסבסוד ואילו העובדים השכירים, בהשפעת הירידה באבטלה, העלו את תביעותיהם ונעשו מיליטנטיים יותר. תשובת המדינה לאתגרים אלה, הייתה מדיניות המיתון שהחלה בשלהי 1965, ותכליתה הייתה הורדת ציפיות ודרישות הן מצד ההון והן מצד העובדים. אבל המלחמה הקצרה ביוני 1967 ("מלחמת ששת הימים") הביאה

איתה עידן חדש. כתוצאה מהכיבוש של הרמה הסורית, הגדה המערבית ורצועת עזה, התעצמו גורמי ההון והעבודה והתרחבו ביקושים שהזינו את המשק הישראלי. בסיוע אמריקני התרחבה מערכת הביטחון, ובמקביל, פעולות המחאה בשכונות העוני המזרחיות (הפנתרים השחורים) גרמו להרחבה משמעותית של מערכת הביטחון הסוציאלי ומערכת החינוך.

תפנית נוספת התרחשה בעקבות מלחמה נוספת ב-1973 ("מלחמת יום הכיפורים") שגבתה מחיר עצום הן בחיי אדם והן במונחים כלכליים. החלה תקופה של קיפאון כלכלי מלווה באינפלציה גוברת אך ללא שינוי בפרמטרים האחרים של הכלכלה המדינית. כתוצאה מכך, בשנות השמונים המוקדמות המדינה איבדה כליל את יכולתה לנווט את המשק באופן עצמאי. המדינה נכשלה לא רק בריסון המחירים, אלא גם באיבוד היכולת לרסן את הוצאותיה ולגייס מקורות באמצעות מיסוי – ושני הכישלונות היו קשורים זה לזה. הגורם החשוב ביותר למשבר הפיסקאלי של המדינה היה "הכלכלה הגדולה", היינו עצמה כלכלית המרוכזת בידי הקבוצות העסקיות הגדולות, שהתגבשה בינתיים סביב שלושת הבנקים הדומיננטיים – דיסקונט, הפועלים ולאומי. שלוש קבוצות אלו הצליחו לתפוס מונופול על מערך אדיר של סובסידיות ממלכתיות להון, כולל ניצול של הרכש הביטחוני והאשראי הזול שהעניקה האינפלציה. בכך נהנו הקבוצות העסקיות הגדולות משיעורי רווח הולכים וגדלים, זאת חרף המצב המקור-כלכלי העגום מסיבי. במקביל ההסתדרות, בהתבססה על כוחן של קבוצות הפועלים החזקות במגזר הציבורי (הוועדים הגדולים), נהנתה בפועל מזכות וטו על יזמות המדינה בתחום המדיניות הכלכלית (Grinberg, 1991).

משטר הליבראליזציה – המבוי סתום הנידון לעיל נפרץ בקיץ 1985 עם לידתה של "תכנית החירום לייצוב המשק", שבלמה את עליות המחירים הבלתי-נשלטות ובכך חילצה את המשק ממשבר עמוק של היפר-אינפלציה. עצם קיומה של התכנית, כמו גם הצלחתה בפועל, הסתייעו במספר גורמים. אלה כללו את המצב הפגיע של העסקים הגדולים, בין היתר בשל הידרדרות בשוק הנשק העולמי; קוניונקטורה פוליטית מקומית שאפשרה עסקאות ידידותיות בין הממשלה וההסתדרות; ותנאים בין-לאומיים, שכללו סיוע אמריקני נדיב. התכנית הביאה עמה גם רפורמות מבניות שמטרתן הייתה להקטין את הגירעון התקציבי של המדינה ולשנות את האיזון בין משק ומדינה בכל התחומים – ייצור, הכנסה ומימון. הפרטת חברות ממשלתיות ופיטורי עובדי המגזר הציבורי היו אמורים להקטין את תפקיד המדינה כיום וכמעסיק, ואילו רפורמות במדינת הרווחה היו אמורות להקטין את חובות המדינה בתחום הביטחון הסוציאלי (שלו, 2004; ביכלר וניצן, 2001).

תפנית נוספת במדיניות היא מה שמכונה "הרפורמה בשוק ההון", המיועדת להפסיק את שליטת המדינה על חסכוניות והשקעות ותיעול החסכוניות למשקיעים באמצעות

מוסדות פיננסיים, כגון הבורסה. בנוסף, בעקבות הליברליזציה של יחסי החוץ הכלכליים של ישראל, בעלי ההון גם השיגו גישה לבנקים, לבורסות ולמשקיעים אחרים מחו"ל. הרפורמה הזו, יותר מכל האחרות, נראתה לכאורה כניצחון ה"שוק" על המדינה. אך ניצחון זה הולם גם אינטרסים חשובים של המדינה עצמה. המדינה השתחררה בכך מחובתה המסורתית לממן הרחבות של אמצעי הייצור, בעוד שהתעשיינים מצדם השתחררו מתלותם המסורתית בבנקים המקומיים הגדולים, שבעבר שימשו את המדינה כצינור להעברת מימון השקעות. כך חלו שינויים הן בחלוקת התפקידים בין המדינה והשוק, הן במאזן הכוחות בין המרכיבים השונים של הכלכלה הגדולה. במקביל התרחש שינוי מוסדי מרחיק-לכת בתוך המדינה עצמה – הפיכת בנק ישראל לגוף אוטונומי ששולט בשניים מן המדדים החשובים ביותר של המדיניות הכלכלית, שיעורי הריבית ושיערי החליפין. המגמה הכוללת של משטר הליברליזציה היא, אם כן, התרחקות המדינה ממעורבות ישירה במשק, עליית כוחו של המגזר העיסקי, ועם זאת יצירת כלי חדש לקביעת מדיניות מקרו-כלכלית – בנק ישראל. בקרב הגורמים העסקיים עצמם, מסתמנת הגבלה מסוימת של הריכוזיות של הבנקים הגדולים, ולפיכך עלייה בכוחן של קבוצות הבעלות האחרות.

מנקודת מבט היסטורית, התמורה הדרמתית ביותר בנוף הכלכלי-מדיני היה המהפך בהסתדרות. במשך קרוב לארבעה עשורים, ההסתדרות הייתה המרכיב החשוב ביותר של הכלכלה הגדולה וכלי חשוב ליישום מדיניות הממשלה. עם ההפרטה הכוללת של מפעליה הכלכליים של ההסתדרות והלאמת קופת החולים שלה, היא הפכה לאיגוד מקצועי בלבד, ואף נאלצה להיאבק על הישרדותה. בתחום של יחסי העבודה, תפקידה של ההסתדרות נשחק בשל היעלמותן של מערכות משא-ומתן קיבוצי על שכר ברמה הלאומית, כמו גם בשל צמיחת הסכמי עבודה אינדיבידואליים, צורות העסקה חדשות (חברות כוח-אדם), וייבוא של רבבות של "פועלים זרים" חסרי זכויות. למרות זאת, ההסתדרות ממשיכה לעת-עתה להחזיק מעמד, ולו רק כמסגרת נוחה לקידום האינטרסים המשותפים של הקבוצות החזקות בה, שעדיין מעניקות לה כוח פוליטי מסוים.

"ישראל החדשה" (Shafir and Peled, 2000) מתאפיינת בצמצום תפקיד המדינה בהחלקות ההכנסות וההון ובפתיחות למשק העולמי. כיום ניתן אכן לראות בה ביטויים רבים לתהליך הגלובליזציה: כניסה לישראל של חברות ענק ורשתות ענק שמקורן בארה"ב; השתלטות משקיעים זרים על חלק מן התאגידים הגדולים ביותר (כולל כור ובנק הפועלים); והרחבה בייצוא וייבוא (רם, 2005). יחד עם זאת יש לשים לב שהמערכת הפיננסית עדיין שומרת על בידול משמעותי. אין תחרות ממשית מצד בנקים זרים ובמשך תקופה ארוכה התקיים פער משמעותי בין שיערי הריבית בארץ ובעולם. כמו כן, הון מקומי (שסיפקו הבנקים או המדינה) הוא זה שמימן את הכניסות המרשימות ביותר של שחקנים זרים לשדה הכלכלי המקומי, כמו במקרים של הקמת

מפעל אינטל בקרית גת או הרכישה של כור על-ידי חברת שמרוק. חשוב גם להבין שהפתיחות למשק העולמי והמגמות האחרות של ליבראליזציה התקבלו בברכה לא רק על-ידי הון זר וקברניטי התעשייה והבנקאות הישראלית, אלא גם מצד המעמד האקדמי והניהולי הרחב שמורכב בעיקרו מהקבוצה החברתית ששלטה תמיד בחברה הישראלית – קרי גברים אשכנזים. בעידן אוסלו אפילו נראה היה כי עניינה של קבוצה זו בנרמול של המשק ובמקביל בנרמול של יחסי-החוץ של ישראל, הוביל את השינויים הכלכליים והמדיניים (Shafir and Peled, 2002; Levy, 1997).

עדיין לא ברור מהם הכיוונים שאליהם מובילים תהליכי הליבראליזציה והגלובליזציה. ההצלחות הכלכליות של סוף המילניום התחלפו במציאות קשה. מאז התנפצות בועת ההיי-טק בזירה הבין-לאומית ופריצת אינתיפאדת אל-אקצה בזירה המקומית, החל המשק הישראלי להצטמק ושוב, כמו בתחילת שנות ה-90, האבטלה עלתה מעל ל-10%. השאלה אם המשק הישראלי אחרי ליבראליזציה יהיה מסוגל לחולל צמיחה כלכלית מתמשכת, נשארת ללא תשובה. מה שכן ברור, הוא ששני מחזורי הצמיחה האחרונים היו תולדה של כוחות שמקורם מחוץ לגבולות ישראל – ההגירה המסיבית מברית-המועצות המתפוררת, והגידול העצום בסחר-חוץ ובענפי הטכנולוגיה בכל העולם. עם זאת, ברור לא פחות שכוחות אלו ניזונו ממשאבים והיגוי שסופקו על-ידי המדינה הישראלית.

לפיכך, גם בתקופת הליבראליזציה יש למדינה תפקיד מכריע בעיצוב המוסדות והתהליכים הכלכליים. יש לציין גם, כי לא ברור האם המדינה תצליח להשלים את תהליכי הליבראליזציה. למרות הקיצוצים הגדולים שנעשו במהלך עשרים השנים האחרונות בהוצאה הציבורית על ביטחון, סובסידיות להון והחזר הלוואות ישנות ושירותי הרווחה, נראה כי למהלכי הפגיעה ברווחה ובביטחון של אזרחי ישראל יש מגבלות פוליטיות, ואלה ימנעו מהמשלוח לפרק לחלוטין את "מדינת הרווחה". ענפי הבריאות, החינוך ושאר השירותים החברתיים שממומנים בחלקם או במלואם על-ידי המדינה ממשכים להיות המעסיקים הגדולים ביותר בישראל. בנוסף, העלות הגבוהה של אחזקת הכיבוש ודיכוי ההתנגדות הפלסטינית, בהכרח מוצאת את ביטויה בתקציב המדינה. לבסוף, יש להביא בחשבון, גם את יכולתם של קורבנות תהליכים אלה לתרגם את כוחם המספרי לכוח פוליטי. היום קורבנות אלה – בעיקר ערבים, מזרחים במעמד הנמוך וחרדים – סובלים מחוסר השפעה פוליטית או שאינם מתרגמים את כוחם למדיניות כלכלית-חברתית שונה. אך יש לזכור, שכמו הכלכלה גם הפוליטיקה נוטה להתפתח באופן דיאלקטי, בין אם דרך המערכת המפלגתית או מחוצה לה. ייתכן

שבעתיד נראה קבוצות חברתיות המערערות על מרכיבים של התמורה בכלכלה-המדינית, אם כי המגמה הכוללת כבר אינה ניתנת להפיכה.

מקורות ולקריאה נוספת

- ביכלר, ש. וי. ניצן (2002). *מרווחי מלחמה לדיבידנדים של שלום*. ירושלים: כרמל.
- סבירסקי, ש. וד. וברנשטיין (1993). "מי עבד במה, עבור מי, ותמורת מה? הפיתוח הכלכלי של ישראל והתהוות חלוקת העבודה העדתית", בתוך: א. רם (עורך), *החברה הישראלית: היבטים ביקורתיים*. תל-אביב: ברירות, עמ' 120-147.
- פרנקל, מ., ח, הרצוג וי. שנהב (1996). "קפיטליזם לאומי: בין מפעלי ים המלח לעיר ורדים", *תיאוריה וביקורת*, 9: 15-40.
- רוזנפלד, ה. וש. כרמי (1979). "ניכוס אמצעים ציבוריים ומעמד בינוני תוצר המדינה", *מחברות למחקר ולביקורת*, 2: 43-84.
- רם, א. (2005). *הגלובליזציה של ישראל: מק'וורלד בתל-אביב, ג'יהאד בירושלים*. תל אביב: רסלינג.
- שלו, מ. (2004). "האם הגלובליזציה והליברליזציה 'נרמלו' את הכלכלה המדינית בישראל?", בתוך: א. רם (עורך), *שלטון ההון: החברה הישראלית בעידן הגלובלי*. ירושלים: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד, עמ' 84-113.
- Grinberg, L. L. (1991). *Split Corporatism in Israel*. Albany NY: State University of New York Press.
- Kimmerling, B. (1983). *Zionism and Territory: The Socio-Territorial Dimensions of Zionist Politics*. Berkeley: Institute of International Studies, University of California Press.
- Levy, Y. (1997). *Trial and Error: Israel's Route from War to De-Escalation*. Albany NY: State University of New York Press.
- Shafir, G. (1989). *Land, Labor and the Origins of the Israeli-Palestinian Conflict 1882-1914*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Shafir, G. and Y. Peled (eds.) (2000). *The New Israel: Peacemaking and Liberalization*. Boulder CO: Westview.
- Shafir, G. and Y. Peled (2002). *Being Israeli: The Dynamics of Multiple Citizenship*. Cambridge (UK): Cambridge University Press.
- Shalev, M. (1992). *Labour and the Political Economy in Israel*. Oxford: Oxford University Press.